

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

**ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ • ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΙΓ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

3-6 Νοεμβρίου 2011

Μνήμη Παν. Μουλλά

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΟΚΟΛΗ-ΚΟΥΛΕΔΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2014

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΣΤΙΟΥ

Ανάμεσα στη μίμηση και την αυτοσυνειδησία Η συγκρότηση του προσωπείου στο ποίημα «Φιλέλλην»

ΦΙΛΕΛΛΗΝ

Την χάραξι φρόντισε τεχνικά να γίνει
Εκφρασις σοβαρή και μεγαλοπρεπής.
Το διάδημα καλλίτερα μάλλον στενό
εκείνα τα φαρδιά των Πάρθων δεν με αρέσουν.
Η επιγραφή, ως σύνηθες, ελληνικά 5
όχ' υπερβολική, όχι πομπώδης –
μην τα παρεξηγήσει ο ανθύπατος
που όλο σκαλίζει και μηνά στην Ρώμη –
αλλ' όμως βέβαια τιμητική.
Κάτι πολύ εκλεκτό απ' το άλλο μέρος 10
κανένας δυσκοβόλος έφηβος ωραίος.
Προ πάντων σε συστήνω να κυττάξεις
(Σιθάσπη, προς θεού, να μη λησμονηθεί)
μετά το Βασιλεύς και το Σωτήρ,
να χαραχθεί με γράμματα κομψά, Φιλέλλην. 15
Και τώρα μη με αρχίζεις ευφρολογίες,
τα «Πού οι Έλληνες;» και «Πού τα Ελληνικά
πίσω απ' τον Ζάγρο εδώ, από τα Φράατα πέρα».
Τόσοι και τόσοι βαρβαρότεροί μας άλλοι
αφού το γράφουν, θα το γράψουμε κ' εμείς. 20
Και τέλος μη ξεχνάς που ενίστε
μας έρχοντ' από τη Συρία σοφισταί,
και στιχοπλόκοι, κι άλλοι ματαιόσπουδοι.
Ωστε ανελλήνιστοι δεν είμεθα, θαρρώ.

Γραμμένο τον Ιούλιο του 1906 και δημοσιευμένο το 1912, το ποίημα «Φιλέ-
λην» έχει απασχολήσει και εξακολουθεί να απασχολεί την κριτική από την
εποχή του Καβάφη έως τις μέρες μας. Οι περισσότεροι μελετητές, με κλειδί την

έννοια «φιλέλληνας» στον αχανή κόσμο της ελληνοιστιικής περιόδου, συμφωνούν πως ο «φιλέλληνας» ενσαρκώνει το καπέκτυπο του Έλληνα: «σποδ ηγεμονίσκος της Ασίας» για τον Βρισμιτζάκη,¹ «ένα παχύδερμο που περιφρονεί τον ελληνοισμό και τον φιλελληνοισμό», «ένας βάρβαρος» που «δεν θέλει να περάσει για καθυστερημένος ή ασύγχρονος» για τον Τέλλο Άγρα,² «εκφραστής της νόθης πολιτισμικής διάστασης του φιλελληνοισμού» για τον Γ. Π. Σαββίδη,³ «βασιλιάς-ανδρείελο» και «παρωδία του Έλληνα που φιλοδοξεί να γίνει» για τον Edmund Keeley,⁴ «εκφυλισμός του ίδιου του ελληνοιστικού πολιτισμού» για τη Σόνια Ιλίνσκαγια.⁵ Η τελευταία χρονικά προσέγγιση του ποιήματος από τον Martin Makinsey αντιμετωπίζει τον συγκεκριμένο ηγεμόνα μέσα από την οπτική της μετααποικιακής και μετανεοτερικής κριτικής ως διαπολιτισμικό κρέμα το οποίο ο Καβάφης προτείνει ως «μέσο επιβίωσης μιας τοπικής κουλτούρας».⁶

Το ποίημα συνιστά αυτό που ο Βρισμιτζάκης αποκαλεί «πορτραίτο γενικό» και, συνάμα, «πορτραίτο λόγου».⁷ Ο λόγος ανατίθεται σε ένα αφηγηματικό/δραματικό προσωπείο και συνιστά έναν δραματικό μονόλογο που διαμορφώνει σταδιακά την ταυτότητα του προσωπείου γύρω από τον επίμαχο άξονα της έννοιας «Ελληνοισμός». Στόχος της εργασίας μου είναι να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η ταυτότητα του προσωπείου με βάση τη ρητορική του και να συμβάλει έτσι στην ερμηνεία ή επανερμηνεία του.

Η ταυτότητα του χαρακτήρα στο συγκεκριμένο ποίημα συγκροτείται αποκλειστικά μέσω της ιδιολέκτου του προσώπου, εφόσον ο δραματικός μονόλογος είναι ο μόνος τρόπος εκφοράς του ποιήματος. Ο αναγνώστης καλείται να αποκωδικοποιήσει τον χαρακτήρα του ηγεμόνα, αναφορικά με τη στάση του απέναντι στον Ελληνοισμό, αφού προβάλλει τον λόγο του σε συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα. Ο λόγος του ηγεμόνα, προκειμένου να λειτουργήσει ως σήμα του χαρακτήρα του, πρέπει να ενταχθεί στην ιστορική στιγμή στην οποία ανήκει. Έτσι μπορεί να αναδειχθεί αυτό που ο Paul Ricœur, διερευνώντας τη συνάφεια προσωπικής και αφηγηματικής ταυτότητας, αποκαλεί «αμφισημαντότητα των καθορισμών που προτάσει η χαρακτηρισολογία και που την κάνει να μετέχει ταυτοχρόνως δύο βασιλείων, της αντικειμενικότητας και της ύπαρξης». «Μια προσωπογραφία έξωθεν ζωγραφισμένη;» αναρωτιέται ο Γάλλος φιλόσοφος, για να απαντήσει αντιστικτικά: «μα και ένας προσίδιος τρόπος να είμαστε. Μια συνδυαστική μόνιμων γνωρισμάτων; Μα και ένα αδιαίρετο ύφος. Ένας τύπος; Μα και μια μοναδικότητα μη υποκαταστάσιμη. Ένας εξαναγκασμός; Μα και ένα πεπρωμένο που είμαι, δηλαδή εκείνο στο οποίο οφείλω να συναινέσω».⁸ Ο ηγεμόνας του ποιήματος, όπως άλλωστε και ο ομολόγος του Ηγεμών εκ Δυτικής Λιβύης στο ομώνυμο ποίημα, «αντανακλούν τις προτιμήσεις και την ηθική της εποχής τους», «γίνονται μεταφορικές εκφράσεις μιας αιώνιας ανθρώπινης στάσης»,⁹ αλλά συγχρόνως συνιστούν δύο διαφορετικά προσωπεία, καθένα με ιδιαίτερη, μοναδική ταυτότητα.

Στο ποίημα «Φιλέλλην», κάποιος φανταστικός ηγεμόνας στην περιφέρεια του ελληνιστικού κόσμου, ανατολικά της Μεσοποταμίας, σε μια εποχή παρακμής των ελληνιστικών βασιλείων, δίνει οδηγίες για τη χάραξη του νομίματός του σε έναν εξίσου φανταστικό αυλικό του, τον Σιθάστη. Το ποίημα αποτελείται από εικοσιτέσσερις στίχους κατανομημένους σε μία στροφική ενότητα. Ωστόσο, θεωρώ ότι μπορούμε να διακρίνουμε δύο ενότητες: η πρώτη έως τον στ. 15 αφορά κυρίως την αισθητική του νομίματος, ενώ το υπόλοιπο ποίημα (στ. 16-24) διερευνά την ιδεολογία που υπόκειται σ' αυτή την αισθητική. Παρακάτω ελπίζω να φανεί με ποιον τρόπο η γλωσσική σύσταση, η γραμματική, η σύνταξη και η στιχουργία συγκροτούν την ταυτότητα του ομλούντος.

Η εκφορά του λόγου είναι εξαρχής προστακτική, κλιμακώνοντας την ανάπτυξη του θέματος από το έξω προς το μέσα, από την επιφάνεια στην ουσία. Ο λόγος ήδη από τον πρώτο στίχο επικεντρώνεται εμφαντικά στην πράξη την οποία αφορούν οι οδηγίες: τη χάραξη του νομίματος.¹⁰ Εξαρχής (στ. 2-5) ο ηγεμόνας ενδιαφέρεται για την παρουσίαση τόσο του νομίματός του όσο και της δικής του μορφής πάνω στο νόμισμα. Τα δύο επίθετα που συντάσσονται παρατακτικά στον δεύτερο στίχο (*Εκφρασις σοβαρή και μεγαλοπρεπής*), αν και όχι ομόλογα, καθώς το πρώτο αποτυπώνει μια ψυχική διάθεση, ενώ το δεύτερο παραπέμπει σε έναν στερεότυπο τρόπο πρόσληψης της εξουσίας από έξω, αφορούν το φαίνεσθαι.

Από τον τρίτο στίχο και εξής, το ποίημα αρχίζει να κινείται σε ολισθηρό έδαφος, καθώς η καθαφική ειρωνεία δημιουργεί ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης σε βασικά σημεία του ποιήματος. Ο πρώτος ειρωνικός πυρήνας βρίσκεται στους στ. 3 και 4 (*Το διάδημα καλλίτερα μάλλον στενό / εκείνα τα φαρδιά των Πάρθων δε με αρέσουν*), οι οποίοι αποδεικνύονται ουσιαστικότεροι από όσο φαίνεται με την πρώτη ανάγνωση. Σε ένα πρώτο επίπεδο στο δίστιχο αυτό διατυπώνεται μια μάλλον περιθωριακή, αισθητικής κατηγορίας, παραίτηση του ηγεμόνα προς τον αυλικό. Ασφαλώς λειτουργεί υπονομευτικά για τον ίδιο και για τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνει το αξιωματικό του, καθώς αναφέρεται στο διάδημα, διακριτικό της εξουσίας του, ευτελίζοντας το συμβολικό του βάρος και αντιμετωπίζοντάς το με όρους που προσιδιάζουν σε οποιοδήποτε ενδυματολογικό εξάρτημα: σε ένα δεύτερο επίπεδο όμως, το δίστιχο αυτό λειτουργεί σαν «κλείσιμο του ματιού» του ηγεμόνα στον αυλικό (και, συγχρόνως, του ποιητή στον αναγνώστη), καθώς στην αισθητικής κατηγορίας αντίθεση (στενό-φαρδύ), που τίθεται με όρους αβεβαιότητας, όπως δείχνει η αοριστία των λέξεων «καλλίτερα», «μάλλον», «εκείνα», υπόκειται η πολιτισμική αντίθεση βάρβαρος-Έλληνας και, ταυτόχρονα, τίθεται ο άξονας πάνω στον οποίο κτίζεται ολόκληρο το ποίημα και χειραγωγείται η ερμηνεία του. Όπως μας πληροφορεί ο ιστορικός των ελληνιστικών χρόνων Edwin Robert Bevan (1870-1943), το διάδημα των Ανατολικών Βασιλείων ήταν ένας «επεξεργασμένος κεφαλόδεσμος» ενώ των Ελλήνων ήταν «μια στενή λινή ται-

νί. Το βιβλίο του *The House of Seleucus* κυκλοφόρησε, ο πρώτος τόμος το 18 και ο δεύτερος, όπου περιλαμβάνεται η πληροφορία, το 1902: επομένως ο Κιάφης γνώριζε και αυτή, καθώς και άλλες ιστορικές πληροφορίες, ακόμη κλεπτομέρειες, πολλές από τις οποίες έχει εντοπίσει ο Τίμος Μαλάνος.¹¹ Ειμένως, αυτή η δήθεν περιφερειακή και ασήμαντη οδηγία που εκθέτει τον ηγνίσκο, αν ιδωθεί υπό το φως της ιστορικής συγκρότησης του Καβάφη, συχει και συμπυκνώνει τον βασικό άξονα του ποιήματος. Επιπλέον, καθώς αφά το κατεξοχήν σύμβολο της εξουσίας, το διάδημα, θέτει εξαρχής την επανειακή, μμητική, σχέση του ηγεμόνα με το στενό διάδημα, του οποίου το διαίτερο συμβολισμό προφανώς αγνοεί (δεν πρόκειται για σημάδι της βαλείας, αλλά νίκης σε αγώνες).

στ. 5-9 (*Η επιγραφή, ως σύνθηες, ελληνικά: [...] αλλ' όμως βέβαια τιμη-
τις* συστηματοποιούν τη μμητική συμπεριφορά του ηγεμόνα και, συνάμα, απυώνουν τον φόβο του για τους Ρωμαίους. Ακολουθώντας τον συρμό της επής επιζητεί να αξιοποιήσει την αίγλη των ελληνικών, αλλά με τρόπο ώστε να διαταραχθούν οι ισορροπίες με τους Ρωμαίους, των οποίων η ανάμειξη στο λημιστικά βασίλεια έχει ήδη γίνει καθεστώς. Η διαδεδομένη πρακτική της τοχής να γράφονται οι επιγραφές στα ελληνικά επιτονίζεται από την εμφικά διατυπωμένη, ανάμεσα σε δύο παύσεις, φράση «ως σύνθηες». Οι αιστικής κατηγορίας παραινέσεις του στ. 6 αναφορικά με τη ρητορική της επιρφής (*όχι υπερβολική, όχι πομπώδης*) δεν είναι απόρροια της αισθητικής αλλιέργειας του ηγεμόνα ή της επιθυμίας του να ακολουθήσει το ελληνικό μο, όπως ίσως φαίνεται με μια πρώτη ανάγνωση, αλλά του φόβου του για υς Ρωμαίους.¹²

Εξαρχής αυτοϋπονομευτικός τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται μέσω του γου του η ταυτότητα του ηγεμόνα πυκνώνει σε ένα άλλο κομβικό σημείο του ήματος, στους στ. 10 και 11 (*Κάτι πολύ εκλεκτό απ' το άλλο μέρος / κανας δισκοβόλος έφηβος ωραίος*), καθώς αποκαλύπτεται όλο το εύρος και το βιος του τεράστιου ελλείμματος έστω και στοιχειώδους ελληνικής παιδείας το μιλούντος. Η αμηχανία του προδίδεται από την πληθωριστική χρήση των ριστων αντωνυμιών («κάτι», «κανένας») και των ουσιαστικά ανενεργών ιθέτων («εκλεκτό», «ωραίος») και επιτείνεται από την καθ' υπερβολήν χρήστου επιρρήματος «πολύ» πριν από το επίθετο «εκλεκτό». Το ενδιαφέρον υ για την αισθητική, ιδίως για την εκλεπτυσμένη ελληνική εκδοχή της, είναι αμφισβήτητο αλλά όχι ουσιαστικό, καθώς η έλλευση ελληνικής πνευματικής εξάρτυσης τον οδηγεί σε γενική και αόριστη περιγραφή της παραγγελίας υ προδίδοντας την άγνοια και την αμηχανία του. Ένας έστω και στοιχειώδς μέτοχος της ελληνικής παιδείας θα είχε συγκεκριμένη πρόταση για το κόσμα του νομίσματός του. Θα γνώριζε τουλάχιστον τον περίφημο δισκοβόλο υ Μύρωνα και δεν θα πρότεινε αορίστως ούτε «κάτι πολύ εκλεκτό» ούτε ανένα δισκοβόλο». Ασφαλώς η επιλογή «κανένος δισκοβόλου», που

συνανασύρει ένα από τα πιο διάσημα αγάλματα της αρχαιότητας, δεν είναι τυχαία.

Από τον στ. 12 και εξής ο λόγος πυκνώνει και επικεντρώνεται στο βασικό θέμα του ποιήματος, τον φιλελληνισμό. Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι ο λόγος του ηγεμόνα απογυμνώνεται όλο και περισσότερο από επίθετα. Στους πρώτους δεκαπέντε στίχους απαντούν δέκα επίθετα, από τα οποία έξι είναι αισθητικής κατηγορίας («σοβαρή», «μεγαλοπρεπής», «στενό», «φαρδιά», «ωραίος», «κομφιά») και τέσσερα ορίζουν την αξιολογική κλίμακα του λόγου και της εικόνας («υπερβολική», «πομπώδης», «τιμητική», «εκλεκτό»). Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με το πρώτο μέρος, στους επόμενους εννέα στίχους απαντούν μόνον τρία επίθετα, τα οποία κρατούν το βάρος της ερμηνείας, καθώς και τα τρία σχετίζονται με την επίμαχη ιδιότητα του φιλέλληνα: «βαρβαρότεροι», «ματαιόσπουδοι», «ανελλήνιστοι». Η λέξη «Φιέλλην» και οι συγγενικές της «Έλληνες», «Έλληνικά», που διατρέχουν το δεύτερο μέρος του ποιήματος, προβάλλονται εμφατικά μέσω των αλληπάλληλων προστακτικών στον στ. 12 (σε *συστήνω να κυττάξεις*) και εμφατικότερα μέσω της παρένθετης εναγώνιας υπόμνησης στον στ. 13 (*Σιθάσπη, προς Θεού, να μη λησμονηθεί*). Το γνωστό στερεότυπο για τους ηγεμόνες της εποχής «Βασιλεύς» και «Σωτήρ» συμπληρώνεται με το απαραίτητο για τους Ασιάτες ηγεμονίσκους σιλωβωτικό επίχρισμα «Φιέλλην», στους στ. 14 και 15. Αξίζει να σημειωθεί η έντονη παύση που δημιουργείται στο τέλος του δέκατου πέμπτου στίχου: η τομή στη δέκατη συλλαβή, σε συνεργασία με τη στίξη, επιβάλλουν έντονη παύση πριν από τη λέξη «Φιέλλην». Έτσι η λέξη που αποτελεί και τίτλο του ποιήματος κυριαρχεί και προβάλλεται, ενώ φωτίζεται όλο και πιο ειρωνικά: πρώτα από τη χρήση τριών λέξεων της τυπολατρικής επίσημης γλώσσας («Βασιλεύς», «Σωτήρ», «Φιέλλην») σε ένα κειμενικό περιβάλλον όπου κυριαρχεί όχι μόνον η δημοτική αλλά και ο προφορικός τόνος¹³ έπειτα, από το γεγονός ότι η μεγαλοπρέπεια της επίμαχης λέξης («Φιέλλην») έρχεται σε αντίθεση με την αμεσότητα και τον «εξυπνακίστικο» τόνο του στ. 16 (*Και τώρα μη με αρχίζεις ευφυολογίες*). Η «κατειρώνευση» του πρωταγωνιστή έχει ολοκληρωθεί.¹⁴

Ωστόσο, η σύνθετη καβαφική ειρωνεία θα αλλάξει σε λίγο κατεύθυνση και στόχο. Οι ρητορικές ερωτήσεις που ακολουθούν θίγουν όχι μόνον τα πεπρωμένα του ελληνίζοντος πολιτισμού¹⁵ στις απομακρυσμένες ανατολικές περιοχές, αλλά και αποκαλύπτουν έναν ηγεμόνα συνειδητοποιημένο, ο οποίος «τιμά» τον ρόλο που του επεφύλαξε η ιστορία. Η ειρωνεία επιτείνεται μέσω της χασμωδίας στη λέξη «Φράατα» και της παρήχησης του *α*, που ηχούν «βαρβαρικά», δηλαδή περιπαικτικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι η βεβαιότητα του ηγεμόνα για τη μηδενική σχέση του κρατιδίου του με τα Έλληνικά αποτυπώνεται και στο γεγονός ότι η δεύτερη ερωτηματική πρόταση (*Πού τα Έλληνικά [...] πέρα*) δεν τελειώνει με ερωτηματικό, όπως εύλογα θα περίμενε κανείς, αλλά με τελεία. Επομένως, ο ψευδοαπορηματικός τόνος των στίχων σφραγίζει

τελεσίδικα τη βεβαιότητα που εισηγείται ο διασκελισμός των στ. 17 και 18 (*Ελληνικά / πίσω*), καθώς η γεωγραφική απόσταση του Ελληνισμού από το απομακρυσμένο κρατίδιο του ηγεμόνα μετατρέπεται από πραγματικό σε μεταφορικό (πολιτισμικό) μέγεθος.

Οι στ. 19 και 20 εντείνουν την ειρωνεία και ολοκληρώνουν το πορτραίτο ενός ανθρώπου που ενσαρκώνει πιστά τον ρόλο που η εποχή και οι περιστάσεις του επιβάλλουν. Οι ρητορικές ερωτήσεις του ηγεμόνα αποκαλύπτουν όχι μόνον μετριοπάθεια αλλά και συνειδητοποίηση της κατάστασής του. Η αυτοειρωνεία των στ. 19 και 20 διασώζει την αξιοπρέπεια του ηγεμόνα και από θύμα της ειρωνείας τον μεταβάλλει σε συμπαθητικό θύμα της ιστορίας: στο απομακρυσμένο βασίλειό του η ιστορική συγκυρία επιβάλλει τη βαρβαρότητα. Επομένως, η μόνη διάκριση που μπορεί να διεκδικεί είναι, κοντά στη συνειδητοποίηση της θέσης του και του ρόλου του, ο μικρότερος βαθμός βαρβαρότητας, δηλαδή η όσο το δυνατόν καλύτερη μίμηση όσων, κατά κοινή παραδοχή, θεωρούνται «πολιτισμός».

Κατά τη συνηθισμένη τακτική του Καβάφη η ειρωνεία πυκνώνει προς την έξοδο του ποιήματος, καθώς το νόημα προχωρά μέσα από ανατροπές. Οι στ. 21-23, σε ένα πρώτο επίπεδο, αποκαλύπτουν την έλλειψη εκτίμησης εκ μέρους του ηγεμόνα προς τους εκπροσώπους του ελληνικού πολιτισμού, που φτάνουν ως το απομακρυσμένο κρατίδιό του, τα «περιτρίμματα», όπως ο ίδιος ο ποιητής τους αποκαλεί:¹⁶ η ειρωνεία που εκλύεται από τη χρήση καθαρεύουσας («σοφισταί») εκρήγνυται σε απροκάλυπτη απαξίωσή τους («στιχοπλόκοι», «άλλοι ματαιόσπουδοι»). Ωστόσο, η παύση που δημιουργείται λόγω του διασκελισμού των στ. 21-22 (*ενίστε / μας έρχονται*) υπογραμμίζει το επίρρημα υποδηλώνοντας ίσως (μέσω του επιρρήματος) την ουσιαστική αδιαφορία των δήθεν πνευματικών ανθρώπων της Συρίας για τον εξελληνισμό των απομακρυσμένων βαρβάρων, αλλά και επιτείνει την απαξίωση (μέσω της μεταβατικής χρήσης του αμετάβατου ρήματος «μας έρχονται») όσων νομίζουν πως «ελληνίζουν» απλώς και μόνον επειδή έρχονται από τη Συρία, ενώ, στην πραγματικότητα, κι εκείνοι, σ' αυτά τα χρόνια της ρωμαϊκής υπεροχής, μοιράζονται μαζί με τους βαρβάρους την ίδια μοίρα: μμμούνται επιφανειακά τους Έλληνες και φοβούνται τους Ρωμαίους.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο τελευταίος στίχος (*Ωστε ανελλήνιστοι δεν είμεθα, θαρρώ*) απογειώνει την αυτοειρωνεία του ηγεμόνα. Ασφαλώς δεν μπορεί να μην προσέξει κανείς τη «μετριοπαθή διατύπωση»,¹⁷ που συνιστά μια γνωστή τεχνική ειρωνείας. Ο ηγεμόνας, αν και Ασιάτης, άρα άνθρωπος του πάθους και της υπερβολής, επιλέγει τον χαμηλό τόνο των δύο αρνήσεων («ανελλήνιστοι», «δεν είμεθα»), επιβεβαιώνοντας την αυτοσυνειδησία του. Αλλά ό,τι παρωθεί τον αναγνώστη να εκτιμήσει ακόμη περισσότερο τη μμητική, πλην όμως συνειδητοποιημένη και μετρημένη στάση του ηγεμόνα, είναι η λέξη «θαρρώ», η τελευταία του στίχου και όλου του ποιήματος, η οποία εισάγει

μα συμπαθητική νότα αβεβαιότητας του ίδιου για τα λεγόμενά του, δηλαδή για τον βαθμό εξελληνισμού τους. Ιδίως η παύση που επιβάλλεται πριν από την ανάγνωση αυτής της λέξης λόγω του κόμματος, την καθιστά καιρία για το νόημα του στίχου, καθώς είναι η τελευταία λέξη που ακούγεται εμφατικά και λόγω των παύσεων αυτονομείται. Ακόμη, η λέξη αυτή επιτείνει ακόμη περισσότερο την ειρωνεία που προκύπτει από τις δύο αρνήσεις του στίχου χάρη στην αμφισημία της, καθώς η αρχική ετυμολογική σημασία της είναι «έχω θάρρος» και η δεύτερη αρχαιοελληνική και νεοελληνική «νομίζω, πιστεύω». Επομένως, μέσω της λέξης «θάρος» που ενδεχομένως συνανασύρεται, τουλάχιστον για τον λόγιο αναγνώστη του 1912 αλλά και του σήμερα, θα μπορούσε κανείς να προτείνει μια εναλλακτική ανάγνωση της κατακλείδας του ποιήματος: «είμεθα ανελλήνιστοι, αλλά όχι τόσο βάρβαροι όσο οι υπόλοιποι ηγεμόνες και έχουμε το θάρρος (θαρρούμε) να το δεχόμαστε, αλλά πρέπει να παίξουμε σωστά τον ρόλο μας». Έτσι, ο όρος «φιλέλλην» γίνεται πράγματι μια μεταφορά που δηλώνει την προσποίηση των φιλόδοξων βάρβαρων κοινωνιών και την πολιτιστική επιτήδευση και μίμηση, όπως παρατηρεί ο Keeley,¹⁸ αλλά η υπόληψη του ηγεμόνα διασώζεται, καθώς ο ίδιος εν πολλοίς απαλλάσσεται από τις βαριές κατηγορίες που του απέδωσε η νεότερη αλλά κυρίως η παλαιότερη κριτική.¹⁹

Ακόμη και αν δεν συμμερίζεται κανείς τον ενθουσιασμό του Βρισμιτζάκη ότι το ποίημα «Φιλέλλην» συνιστά «το αριστουργηματικότερο των ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη και ίσως και όλων των των ποιημάτων»,²⁰ δεν μπορεί να αμφισβητήσει το γεγονός ότι η ηθοποιία του Αλεξανδρινού βρίσκεται σε μια από τις καλύτερες ώρες της, χάρη στο έξοχο δραματικό προσωπείο που κατορθώνει να δημιουργήσει: ένα προσωπείο που συγκροτείται αποκλειστικά από τον λόγο του, ο οποίος παλινδρομεί μεταξύ μίμησης και αυτοσυνειδησίας, και δικαιώνει τον φορέα του μέσω της λυτρωτικής αυτοειρωνείας του και της εκ του αντιθέτου αλλά εξ ίσου συνειδητής υπεράσπισης της ελληνικής παιδείας.

1. Γ. Βρισμιτζάκης, *Το έργο του Κ.Π. Καβάφη*, πρόλογος και φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1985, σ. 25 και 36.

2. Τέλλος Άγρας, «Κ.Π. Καβάφης», *Κριτικά*, τ. Α': *Καβάφης, Παλαμάς*, φιλολογική επιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Αθήνα, Ερμής, 1980, σ. 63.

3. Γ.Π. Σαββίδης, «Διαβάζοντας τρία σχολικά ποιήματα του Κ.Π. Καβάφη», *Μικρά καβαφικά*, τ. Α', Αθήνα, Ερμής, 1985, σ. 204.

4. Έντμοντ Κήλυ, *Η καβαφική Αλεξάνδρεια*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα, Ίκαρος, 1979, σ. 57 και 144 (α' εκδ.: 1976).

5. Σόνια Πίνσκαγια, *Κ.Π. Καβάφης. Οι δρόμοι προς το ρεαλισμό στην ποίηση του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Κέδρος, 1983, σ. 195.

6. Martin Makinsey, «Πού οι Έλληνες; Σχολιάζοντας ξανά τον "Φιλέλληνα" του Καβάφη», μτφρ. Νίνα Μπούρη, περ. *Ποιητική*, τχ. 6 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2010) 51.

7 «Κατά τον Le Dantec ο λόγος συμπεριλαμβάνεται στο geste. Ο Καβάφης λοιπόν είναι λαμπρός ζωγράφος λόγου, πορτραίτιστας λόγου». Και αλλού: «Το πρόσωπο –ιστορικό ή

φантаσιώδες- που θέλει να μας παραστήση ή αναπαραστήση, μας σχεδιάζεται σιγά-σιγά, με την ομλία του, με τα λόγια που λέγει. Τα προρτραίτα αυτά μπορούμε να τα διατρέσουμε σε δύο τάξεις: α) πορτραίτα γενικά (génériques ή composites) και β) πορτραίτα ατομικά». Βρισμιτζάκης, ό.π., σ. 25 και 57.

8. Paul Ricoeur, *Ο ίδιος εαυτός ως άλλος*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, επίμετρο Γιώργος Ξηροπαίδης, Αθήνα, Πόλις, 208, σ. 163 (α' έκδ. στα γαλλικά: 1990).

9. Κήλυ, ό.π., σ. 55.

10. Για τη συγγένεια του νομίσματος, έτσι όπως περιγράφεται από τον ηγεμόνα, με τα νομίσματα των Πάρθων βλ. Filippo Maria Pontani, «Πηγές της ποίησης του Καβάφη», *Επτά δοκίμια & μελετήματα για τον Καβάφη (1936-1974)*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991, σ. 56-57.

11. Τίμος Μαλάνας, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης. Ο άνθρωπος και το έργο του*, Δίφρος, τρίτη έκδοση συμπληρωμένη και οριστική, χ.χ., σ. 308. Βλ. και Pontani, «Καβάφης και Keats», ό.π., σ. 232.

12. Πβ. David Ricks, «How it strikes a contemporary: Cavafy as a reviser of Browning», περ. *Κάμπος*. Cambridge papers in modern Greek, τχ. 11 (2003) 143 και Makinsey, ό.π., σ. 44.

13. Ο Τέλλος Άγρας (ό.π., σ. 91) θεωρεί ότι στο ποίημα «Φιλέλλην» θα έπρεπε να υπάρχει «η επίσημη, πομπική γλώσσα», η καθαρεύουσα, καθώς θεωρεί ότι είναι ένα από τα ελάχιστα ειρωνικά ποιήματα του Καβάφη. Ο τρόπος με τον οποίο ο Άγρας ερμηνεύει την ειρωνεία και άρα το ποίημα, όπου ο πρωταγωνιστής εμφανίζεται, κατά τον μελετητή, ως θύμα της καθαφικής ειρωνείας, είναι συμβατός με την περιορισμένη αντίληψη της εποχής περί ειρωνικής λειτουργίας. Εξάλλου, στο ποίημα υπάρχουν ελάχιστα λέξεις της καθαρεύουσας με στόχο την ειρωνεία. Η παρατήρησή του Άγρα (ό.π., σ. 90-91) ότι ο Καβάφης ειρωνεύεται «εκείνους, μόνο εκείνους που έρχονται μόνοι τους αντίθετοι προς την κοινή συνείδηση, που κομπάζουν μόνοι τους για την υπεροχή τους, επί τέλους εκείνους που ακριβώς είναι έτοιμοι να ειρωνευθούν τους άλλους και ότι ο Φιλέλλην εκπληρώνει αυτόν τον όρο», θεωρώ ότι ισχύει κατά το πρώτο μόνο σκέλος της. Ο Φιλέλλην δεν κομπάζει για την υπεροχή του, αλλά εκθέτει μέσω της αυτοειρωνείας την επιθυμία του να φαίνεται Έλληνας, δηλαδή τη «βαρβαρότητα» του. Η μόνη έπαρσή του έγκειται στο γεγονός ότι θεωρεί το κρατίδιό του «φιλελληνικότερο», δηλαδή λιγότερο βάρβαρο από τα άλλα, όχι, προφανώς, λόγω της ευρύτερης διάδοσης της ελληνικής παιδείας, αλλά λόγω της συνείδησης του ηγεμόνα για τη μμητική σχέση του με τον Ελληνισμό.

14. Γιώργος Βελουδής, «Η ειρωνεία στον Καβάφη», *Αναφορές, Εξη νεοελληνικές μελέτες*, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότι, 1983, σ. 53.

15. Πίνουκαγια, ό.π., σ. 195-196.

16. Γ. Λεωνήτης, *Καβαφικά αυτοσχόλια*, με εισαγωγικό σημείωμα Τίμου Μαλάνου, Αθήνα, 1977, σ. 27-28.

17. Κατερίνα Κωστίου, *Εισαγωγή στην Ποιητική της Ανατροπής. Σάτιρα, Ειρωνεία, Παρωδία, Χιούμορ*, Αθήνα, Νεφέλη, 2005, σ. 177.

18. Κήλυ, ό.π., σ. 57. Ο Keeley προβαίνει σε έναν ενδιαφέροντα συσχετισμό του τρόπου δόμησης του ποιήματος με τον τρόπο του Browning και δίνει το ιστορικό πλαίσιο σύμφωνα με πληροφορίες που αντλεί από τον Bevan (ό.π.).

19. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι και σύμφωνα με το σχόλιο του Σεγκόπουλου, που διασώζει ο Σαββίδης, τον ηγεμόνα αυτόν «μοιάζει σαν να τον συμπαθεί ο ποιητής». Σαββίδης, ό.π., τ. Β', σ. 265.

20. Βρισμιτζάκης, ό.π., σ. 29.